

ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ СЕМАНТИКИ ІСТОТИ / НЕІСТОТИ В ХУДОЖНІХ ТЕКСТАХ

У статті проаналізовано взаємодію морфологічного і синтаксичного рівнів мови на шляху вираження семантики істоти / неістоти. Опозиція істота / неістота розглядається як міжрівнева граматична категорія. Доведено, що крім реалізації на рівні морфологічних форм, вираження семантики істоти / неістоти підтримується ще й засобами лексичного, словотвірного, синтаксичного рівнів.

Ключові слова: *опозиція істота / неістота, граматична категорія, морфологічна форма, семантика, граматичне значення, морфологічні та синтаксичні засоби вираження семантики істоти / неістоти.*

Мороз Т.Ю. Средства выражения семантики одушевленное / неодушевленное в художественных текстах. *В статье проанализировано взаимодействие морфологического и синтаксического уровней языка на пути выражения семантики одушевленного/неодушевленного. Опозиция одушевленное / неодушевленное рассматривается как междууровневая грамматическая категория. Доказано, что кроме реализации на уровне морфологических форм, выражение семантики одушевленное/неодушевленное поддерживается еще и средствами лексического, словообразовательного, синтаксического уровней.*

Ключевые слова: *опозиция одушевленное / неодушевленное, грамматическая категория, морфологическая форма, семантика, грамматическое значение, морфологические и синтаксические средства выражения семантики одушевленного / неодушевленного.*

Moroz. T.Yu. Means of expressing the semantics animate / inanimate in the literary text. *The article analyzes the interaction of morphological and syntactic levels of language in the way of expressing the semantics of an animate / inanimate. Opposition of an animate / inanimate is regarded as grammatical category between levels. It is proved that in addition to implementation at the level of morphological forms, the semantics of an animate / inanimate is expressed also by means of vocabulary, word-formation and syntactic levels.*

Keywords: *opposition an animate / inanimate, grammatical category, morphological form, semantics, grammatical meaning, morphological and syntactic means of expressing the semantics of an animate / inanimate.*

Семантична опозиція істота / неістота, відповідно до якої весь клас іменників розподіляється на підкласи істот (назви осіб, тварин, комах, плазунів та ін.) і неістот (усіх інших предметів) міститься на периферії морфологічної категорійної системи іменника. Це зумовлено тим, що однією своєю частиною вона перебуває у сфері номінативного (іменники мають значення істоти або неістоти у своєму лексичному змісті), а іншою — у сфері граматичного (значення істоти / неістоти релевантні для морфологічних форм та синтаксичної репрезентації). Такий характер зазначеної опозиції зумовив довготривалі дискусії лінгвістів щодо кваліфікації її чи то як лексико-семантичного (номінативного) групування лексем, чи то як лексико-граматичного розряду, чи то як граматичної категорії, чи то як узгоджувальної категорії [4: 359]. Подібне розмаїття поглядів на мовне явище, з одного боку, вказує на його дійсно складну природу, а з другого — на існування розбіжностей у поглядах науковців на розуміння обсягу й ознак та застосування таких понять, як семантичне групування, лексико-граматичний розряд, граматична, морфологічна категорії.

На сьогодні можна виділити три найпоширеніші позиції щодо кваліфікації лінгвістичного статусу опозиції істоти / неістоти. Відповідно до першої – вона становить лексико-семантичне групування або лексико-граматичний розряд (О.К. Безпояско, О.В. Бондарко, Н.Г. Озерова та ін.). За логікою другого підходу аналізована опозиція зараховується до граматичних категорій разом із категорією роду, утворюючи з останньою спільну категорію узгоджувального класу (А.А. Залізник, І.Г. Милославський, І.І. Ревзін та ін.). Представники третього підходу визнають граматичний, і, вужче, морфологічний, статус опозиції істоти / неістоти (В.В. Виноградов, І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська, В.О. Горпинич, А.П. Загнітко, І.Г. Матвіяс та ін.).

У статті в цілому підтримується остання з трьох означених позицій, при цьому враховуються міркування, висловлені А.П. Загнітком, зокрема про те, що опозиція істота / неістота необхідно розглядати як міжрівневу граматичну категорію. Під поняттям міжрівневої граматичної категорії дослідник розуміє таку категорію, яка характеризується регулярністю вираження певної семантики спеціальними засобами на різних ярусах мови [4: 54]. На думку А.П. Загнітка, морфологічне вираження значень істоти / неістоти становить лише один із компонентів системи засобів вираження відповідної семантики, який, проте, є найбільш значущим. Такий погляд має під собою підстави, адже, крім реалізації на рівні морфологічних форм, вираження семантики істоти / неістоти підтримується ще й засобами лексичного, словотвірного, синтаксичного рівнів [1: 189]. Погоджуючись із зазначеною позицією, все ж не можемо не зауважити, що кваліфікації опозиції істота / неістота не як власне-морфологічної, а як ширшої, граматичної, суперечить той факт, що всі іменники характеризуються як істотові або неістотові вже на рівні морфологічного вираження, зокрема в множині, натомість синтаксичні засоби є допоміжними (найбільшою мірою в однині), які сприяють виявленню значеннєвої специфіки того чи іншого іменника. Іншими словами, констатація взаємодії морфологічного і синтаксичного рівнів мови на шляху вираження семантики істоти / неістоти, ймовірно, не доконечно стверджує необхідність визнання за синтаксичним рівнем ролі конститууючого щодо категорійного статусу опозиції істоти / неістоти.

Мета статті – проаналізувати засоби вираження семантики істоти / неістоти на рівні морфологічних форм і на рівні синтаксису (синтагматики).

Значення істоти / неістоти на морфологічному рівні виявляються найпоширніше в протиставленні форм знахідного відмінка в множині. Значення істотовості реалізується в тому, що іменник у синтаксичній позиції знахідного відмінка набуває форми, омонімічної з формою родового, наприклад: *Цікаво ж знати, за що літераторів лають, аби й собі не збитися на хибний шлях* (В. Дрозд); *Пам'ятаєш, у Шевченка – хто товаришів забуває, того бог карає* (В. Підмогильний), а іменники – назви неістот у множині в позиції знахідного відмінка формально збігаються з формою називного відмінка, наприклад: *Тим часом він розпитував товаришів про кімнати й оглядав декотрі* (В. Підмогильний). Такий спосіб вираження граматичних значень істоти та неістоти на рівні форм множини репрезентує семантико-граматичну симетрію.

При цьому можна бачити, що на шляху послідовного вираження граматичного значення істоти / неістоти тісно взаємодіють між собою граматичні категорії числа й відмінка. Граматична категорія роду виявляється незадіяною для вираження цього значення, оскільки, як стверджують деякі дослідники, вона редукується на рівні форм множини [2: 86]. Разом із тим не можна сказати, що категорія роду є нерелевантною щодо вираження значення істоти / неістоти. Вона набуває чинності за потреби диференціювати іменники за значенням істоти / неістоти на рівні однини, щоправда, лише у формах одного з родів – чоловічого. Іменники цього роду – назви істот послідовно набувають у позиції знахідного відмінка форми родового, для якого характерною є флексія *-а*, наприклад: *хлопця, діда, лева, карася*. Цей спосіб репрезентації значень істоти / неістоти також є зразком семантико-граматичної симетрії. Варто зазначити, що ця флексія є слабким діагностичним показником, оскільки в родовому відмінку вона частково притаманна й іменникам – назвам неістот. Зокрема саме з цієї причини іменники – назви неістот із конкретним значенням на зразок *ніж, стіл, папір*, потрапляючи в позицію знахідного, виявляють схильність до так званого «паралельного» вживання у формах як називного, так і родового відмінків. Варто зауважити, що апеляція дослідників до випадків такого «паралельного» існування форм називного й родового у функції знахідного на рівні іменників – назв неістот (*писати лист / писати листа*) давала підстави для відмови опозиції істота / неістота у статусі морфологічної.

На думку багатьох лінгвістів, крім зазначених випадків морфологічного протиставлення форм із семантикою істоти та неістоти на рівні знахідного відмінка, до морфологічного компонента вираження семантики істоти / неістоти належить також форма кличного відмінка (опозиція Н::К), неметафоричні функції якого пов'язані лише з назвами істот, вужче – осіб [3; 4: 56; 6; 7: 101]. Як зазначає А.П. Загнітко, семантика істоти у кличному відмінку реалізується словозмінними афіксами *-о*, *-е (-є)*, *-у (-ю)* й под. і закріплена в його головній функції адресата – потенційного суб'єкта дії [4: 56]. Проте з такою позицією можна погодитися лише частково, передусім із огляду на те, що значення кличного відмінка є характерним для всіх іменників і формалізується для них однаково. Будь-який іменник, що потрапив у синтаксичну позицію вокатива, набуває ознак істотовості, оскільки починає сприйматися як позначник предмета-істоти, що може мислити, реагувати, тобто бути або ставати живим, наприклад: *Хай будеш ти проклятий, оманливий, зрадливий світе речей, який я сам породив!* (В. Домонтович). Отже, позиція кличного відмінка не забезпечує належного протиставлення іменників – назв істот і неістот ні за формою, ні за значенням. Зрозуміло, що семантика істотовості, яка притаманна іменникам – назвам живих предметів, у такій позиції знаходить власне підтвердження й питому реалізацію в семантико-синтаксичній позиції адресата – потенційного виконавця дії, наприклад: *Сідай, Борисе, – сказав він; Мамочко, ти мене любиш?* (В. Підмогильний), тоді як неістотова семантика іменників – назв неживих предметів контекстуально модифікується, набуваючи ознак істотовості, наприклад: *Струмуй,*

ясна водо! Реви, аеродроме! Підносьтесь, літаки! Ридайте, груди ринв! І землю вбережи, високий горній громе! А все ж твої, бідо, огроми затяжкі. Плач, небо, плач і плач. Ти, смолокрила хмаро, благослови мене! Ти, блискавко, вістуй. Нехай святиться світ! Йому бо ніч – до пари! То ти, водо, течи! А ти, бідо, лютуй! (В. Стус). Таким чином, іменники зі значенням неістоти в позиції вокатива набувають функціонального (контекстуального, синтагматичного) значення істоти, зумовленого семантичним механізмом персоніфікації та синтагматичною позицією. Тим самим вони виявляють ознаки функціональної асиметрії, зумовленої дією семантики кличного відмінка. На рівні ж морфологічного вираження значення істоти / неістоти шляхом протиставлення форм знахідного відмінка, тобто в плані парадигматики, вони залишатимуться цілком симетричними. У такий спосіб можна стверджувати, що розрізнення значень істоти та неістоти в позиції кличного відмінка не має парадигматичного характеру, тому кличний відмінок не може бути кваліфікований як позиція морфологічної реалізації цих значень. Семантичний компонент «істота», що структурує семантику вокатива, охоплює всю іменникову лексику й тим самим створює сферу функціональної асиметрії на рівні неістотових іменників.

Отже, найпоплідовніше розрізнення семантики істоти / неістоти виявляється на рівні морфологічної форми іменників у знахідному відмінку в множині. Саме цей фрагмент реалізації значень істоти / неістоти дає підстави стверджувати морфологічні засоби морфологічний статус аналізованої опозиції в цілому. Інші ж вираження семантики істоти та неістоти не є достатньо показовими, і навіть більше – у деяких випадках створюють прецеденти для заперечення морфологічної сутності цієї категорії.

Крім морфологічних засобів вираження семантики істоти / неістоти, в науковій літературі вказується й на ряд синтаксичних, до яких належать: а) синтагматичне узгодження прикметників і дієприкметників із іменником у відповідній відмінковій формі або на позначення істоти, або – неістоти, пор.: *побачити красивих дівчат / побачити красиві квіти*; б) розмежування назв істот / неістот у підрядному прислівному зв'язку, пор.: *Ідуть хлопці, яких ми бачили вчора. / Ідуть хмари, які схожі на квіти*.

За умови синтагматичного узгодження з іменником прикметників і слів, що відмінюються за прикметниковим зразком, форма знахідного відмінка іменника – назви істоти збігається з формою родового відмінка прикметникового слова, а форма іменників – назв неістот – із формою називного, наприклад: *Спершу йому здалося, що закреслено найкращі місяці, які він так старанно випишував, нижучи слово до слова* (В. Дрозд); *Переляк і рейвах зчинили ж тому, бо товариша Скиданця, того «морового» кавалера і відчайного революціонера, спіткала дивна пригода* (У. Самчук). Причому ця закономірність на рівні форм однини чинна лише щодо іменників чоловічого роду. У множині вона справджується для іменників усіх трьох родів, наприклад: *Отож він знав усіх своїх друзів і всіх ворогів* (І. Багрянний); *Ворог лютий, нехрист германець вже протягнув свою ненажерливу руку, щоб загартати наше добро, нашу землю, нашу худобу, наших жінок і дітей* (У. Самчук).

Принагідно зазначимо, що, аналізуючи взаємодію категорії істоти / неістоти іменника та узгоджуваних прикметникових форм, не можна оминати увагою й ті випадки, коли має місце міжчастиномовна транспозиція. У разі синтагматично залежного функціонування прикметник набуває значення істоти відповідно до граматичного значення іменника, а отже, ця категорія виявляється для нього словозмінною. Набуваючи ж категорійних ознак іменника, прикметник разом із тим набуває й класифікаційного значення істоти або неістоти, наприклад: *Матінка-природа сама подбала та зрівняла усіх: малих і великих, геніїв і посередностей, вождів і масу — всі смертні, всі безсмертні, і всі творять* (В. Дрозд). Характер формального вираження істотовості / неістотовості субстантивованими прикметниками цілком збігається з характером вираження цих значень іменниками, тобто має місце функціонування форми називного в ролі знахідного на позначення неістот і форми родового — на позначення істот.

Прислівний синтаксичний зв'язок також слугує засобом диференціації іменників за граматичним значенням істота / неістота, наприклад, у складнопідрядних реченнях на зразок: «*Так, я, здається, сказав тобі найгірше зі слів, які ти могла від мене почути*», — *ще патетичніше заговорив він трохи згодом, аж камені посипалися з-під його рішучих черевиків* (В. Дрозд); *Воском і його бойова подруга встигли одержати у віддаку від Лободи веселу історійку про того генерала, якого в поїзді обікрали* (О. Гончар).

Поза увагою дослідників залишився ще один спосіб синтаксичного вираження значень істоти / неістоти, а саме узгодження відносного займенника у структурі складнопідрядних речень прислівного типу в разі його приєднання до сурядного комплексу (*тракторист і шофер, мати й донька, старе й мале, хліб і сіль*). Згадка про цей засіб вираження значення істоти / неістоти важлива з огляду на те, що в цьому випадку стає нерелевантним граматичне (морфологічне) значення множини, оскільки воно виражається синтагматично. Разом із тим така множина сприяє виявленню значення істоти чи неістоти іменників із єднальним сурядним зв'язком, пор.: *хлопець і дівчина, яких ми зустріли та хліб і вода, які ми вживали*.

Взаємодія значень істоти / неістоти із синтаксичними категоріями виявляється також у специфіці поведінки іменників у конструкціях окремих типів. Так, за спостереженням М.В. Леонової, лише назви істот у ролі підмета поєднуються з інфінітивом у ролі присудка та обставини мети: *Кім до берега тікати* (Л. Глібов); лише назви істот у функції пасивного суб'єкта, вираженого давальним відмінком, поєднуються з безособовими дієсловами (у безособовому реченні): *Хімікові не працюється*; натомість пасивний суб'єкт, що виражається орудним відмінком, сполучається з безособовим дієсловом-присудком, лише якщо він представлений іменником — назвою неістоти: *Грозою спалило дуб* [5: 27]. Ці спостереження суголосні думці А.П. Загнітка про те, що «значення істоти / неістоти послідовно реалізується на синтаксичному рівні. Це знайшло відбиття, з одного боку, в первинних семантико-синтаксичних функціях відмінків — суб'єкта, об'єкта, адресата, знаряддя / засобу дії, потенційного суб'єкта дії, з другого, у валентних гніздах дієслова,

що, прогножуючи заповнення відповідним аргументом продовженої семи, допускають / не допускають граматичне значення істоти / неістоти» [4: 57].

У цілому слід зазначити, що синтаксичні засоби, спрямовані на вираження семантики істоти / неістоти, є допоміжними. Вони відіграють визначальну роль лише тоді, коли є необхідність указівки на істоту чи неістоту сутність предмета, проте морфологічна форма іменника, вжита не в знахідному відмінку, не дозволяє виявити належність предмета до підкласу істот чи неістот за морфологічним показником.

Послідовне морфологічне вираження значення істоти / неістоти на рівні множини наочно доводить виправданість зарахування досліджуваної семантичної опозиції до групи морфологічно категоризованих, якщо виходити з погляду на граматичну (вужче, морфологічну) категорію як протиставлення ряду форм із однорідним значенням. При цьому слухність означення цієї категорії як морфологічної стверджується послідовністю її забезпечення формальними морфологічними засобами – флексіями. Крім того, важливим аргументом на користь виділення опозиції істота / неістота як морфологічної категорії є її динамічний характер у сфері формального забезпечення нових значень істотності в іменників неістотової природи.

Тлумачення статусу опозиції істота / неістота широко як граматичної, тобто такої, що реалізується засобами як морфологічного, так і синтаксичного рівня, хоча й має під собою певні підстави, проте не цілком виправдане, оскільки засоби синтаксису виконують допоміжну роль у вираженні відповідної семантики, яка ґрунтовно й послідовно реалізується передусім на рівні протиставлення морфологічних форм іменників у знахідному відмінку. Це стає ще більш очевидним при аналізі того, як у системі морфологічних категорій іменника в ході становлення системи цих категорій цілеспрямовано й послідовно «вишукувалося» місце для категорійного морфологічного вираження значень істоти / неістоти. Тому вивчення міжкатегорійної взаємодії іменникових категорій на шляху формального морфологічного забезпечення значень істоти / неістоти в діакронії та на синхронічному рівні має особливе значення для підтвердження думки про передусім морфологічну природу досліджуваної категорії.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Бондарко А.В.** Принципы функциональной грамматики и вопросы аспектологии / А.В. Бондарко. – 2-е изд. – М. : Эдиториал УРСС, 2001. – 208 с.
2. **Вихованець І.Р.** Теоретична морфологія української мови : академічна граматики української мови / І. Вихованець, К. Городенська; [за ред. І. Вихованця]. – К. : «Пульсари», 2004. – 400 с.
3. **Горпинич В.О.** Морфологія української мови : [підручник для студентів вищих навчальних закладів]. – К. : ВЦ «Академія», 2004. – 336 с. (Альма-матер).
4. **Загнітко А.П.** Теоретична граматики української мови : Морфологія : [монографія]. – Донецьк : ДонДУ, 1996. – 437 с.
5. **Леонова М.В.** Сучасна українська літературна мова. Морфологія / М.В. Леонова. – К. : Вища школа, 1983. – 264 с.
6. **Українська мова** : енциклопедія / [ред.-упоряд. В.М. Русанівський, О.О. Тараненко (співголови), М.П. Зяблюк та ін. – К. : «Укр. енцикл.» ім. М.П. Бажана, 2000. – 752 с.
7. **Шевченко Л.Ю.** Сучасна українська мова : [довідник] / Л.Ю. Шевченко, В.В. Різун, Ю.В. Лисенко; [за ред. О.Д. Пономаріва]. – К. : Либідь, 1993. – 336 с.